

ČESKÝ JAZYK

9-10

2001 - 2002

A LITERATURA

česky. Jedno si ale uvědomme. Budou-li vyšeuvedené (a jin podobné) tituly vycházet znovu a znovu, protože za tím vším stojí peníze, dlouho se nedostaneme nikam, protože budeme zdržovat sami sebe. Diskutovat o něčem, co si diskusí nezaslouží, vnášet účelnost a systém do celku frází a neuvěřitelných chyb jednoduše nemá smysl. V tomto případě opravdu nejde (a ani nesmí jít) jen o komerci. Alespoň těm z nás, kteří máme češtinu rádi.

K rozdělení předmětu

Jaromír VESELÝ, Klatovy

I když nejsem češtinář, dovoluji si přiklásit se také a vyjádřit se k názorům kolegy Kostečky. Rozdělení předmětu na dva a uznání jako dvouoborová aprobace mi nepřípadá šťastné. Jiné předměty také dělit nebudeme. Přidávat týdenní dotaci je rovněž nevhodné, neboť stací v rámci stávající dotace provést úpravy obsahu učiva. Přímou vám se pro posílení (a to už od ZŠ) výuky pravopisu a slohových a komunikativních dovedností. Literatura, jak se v současné době stáje na většině škol vynútuje, je naprosto zbytečná. Učit se nazpaměť životopisy umělců, co (v kterém roce) napsali a další encyklopedické znalosti už snad není nutné. Na to máme internet, encyklopedie, knihovny, kde vše můžeme najít, když to budeme potřebovat. A to bychom měli své žáky učit. Kde a jak najít informace a jak je zpracovat a použít. A diskutovat. O čemkoliv, třeba o přečtené knize. Vyjádřit hlavní myšlenku, vyjádřit svůj názor, umět přijmout názor jiný. A to by se měli učit v první řadě učitele, protože bohužel spousta kolegů a kolegyně si myslí, že názor učitele je ten jediný správný.

Vyjádřil jsem svůj názor, ale vím, že podobně smýšlí řada mých kolegů a žáků. 21 let práce ve školství mi dává za pravdu.

Umějí děti česky?

Článek jedenácti autorů*

Čeština jistě ve škole může patřit k přitazlivým předmětům. Přispívá k tomu bohatství české literatury a její hodnota stejně jako možnost podporovat aktivní tvořivé postoje a pokusy žáků. Je možné využít

* Autoři článků: Petr Špaňl, Neil Berniel, František Čermák, Eva Hájčková, Jiří Hroněk, Laura Janáda, Henry Kočera, Karel Kočera, Věra Schmedlová, Jaroslav Šab, Charles Townsend

ke zvýšení jejich zaujetí i rozmanitost češtiny v její slovní a frazeologické zásobě i ve větné stavbě. Překážejí tomu dlouhé seznamy k memorování, popř. složitá pravidla, jejichž dodržování se dlouhá léta často kontroloje, ať jde o pravopis (o tom tu nediskutujeme), nebo o tvarosloví. Chceme přispět k tomu, aby se učitelé i autoři učebnic přesvědčili, že lze tyto překážky zmírnit, zvýšit přítažlivost češtiny a získat lepší podmínky pro posílení schopnosti chápat text a orientovat se v něm (na což upozornila zpráva OECD v době, kdy náš článek byl v redakčním zpracování).

České děti se ve škole neučí mluvit jiným jazykem, než je jejich vlastní mateřština, kterou si z domova přinášejí. Jsou v ní, jak vyplývá z jejího úzu, dva centrální útvary, tj. nejen spisovná norma, ale i obecná čeština (OC) s tvary jako *lidma, velkéj, velkýmu, voko*. Mají rozsáhlé jádro společné, liší se jen dílčími souboji jevů. OC není „pokleslý jazyk“, ani lokální nářečí (i když jsme na její psanou podobu málo zvyklí, často si nejsme vědomi, co vše při mluvení běžně užíváme). Jak už dlouho víme hlavně díky výzkumu B. Havráňka, OC nahradila nářečí v Čechách a na západní Moravě a je dnes základní varietou běžné mluvy, centrální a většinou, bez úzkého místa, vymezení.

Už v r. 1932 formulovali zakladatelé Pražského lingvistického kroužku funkční hledisko, hodnotící tvary ne jen podle „správnosti“, ale hlavně podle slohového zařazení. Dlouholetý výzkum běžné mluvy na základě tohoto hodnocení (který shrnul P. Sgall a J. Hronek: *Čeština bez příkras*, Praha HaH, 1992)¹ potvrdil, že hovorová vrstva spisovné češtiny není úplná, spíše je tu široké přechodné pásmo jevů ne „plně spisovných“, ale ani „nesprávných“. V neoficiálním hovoru (i veřejném) je častá oscilace tvarů spisovných a OC. Při takovém střídání kódů se uplatňují i kombinovaná spojení jako *s téma našima městy, velkýma* (kde by *velkým* znělo příliš nestandardně a *velkým* by se mohlo jevit příliš knižně). Každý z nás jistě mnohokrát pocítil potřebu vyjádřit se slovy neutrálně a matně vhodně vyrazily. Už v r. 1980 upozornil A. Stich (i ve stati J. Krause ad. ve *Slově a slovesnosti* 42, 1981, s. 231) na určité *metry* ve spisovné češtině, totiž funkce, pro které nemá slohově neutrální tvar. Spojení jako *ta velká města byla dobytá* se „pocitují jako vyjpaté spisovná, ba knižní“, ale protějšky jako *ty velký města jsou* (nebo tehdy byly) výrazně nespisovné. I tvar *bychom* je knižní

vedle *bysmě*, běžného v hovoru, stov. i tvary jako *dobří/dobry sportovci*; spojení *všemi těmi městy* je knižní, ale *všema těma městama* není spisovné. Kraus ad. říká, že takové tvary „nabývají hodnoty tvarů hovorových“.

Na základě uvedeného výzkumu je možné hlavní tvary OC rozdělit do několika vrstev takto (nejde o přesná čísla, ale o souhrn zkoumání promluv různého typu a z různých desetiletí; možná dnes tvary *dělat, sázej*, bez foneticky namáhavého zakončení *-jítí*, a v Čechách i typ *starý lidi*, proněkly výš):

- 50-80 %: *přived, bysmě, dobrej, starý aua, voko, lidma*
- 40-50 %: *mlejn, strej, dělat, sázej*
- 25-40 %: *visi, nysr, starý lidi, dobrejm(a), prosej(i)*
- 0-5 %: *ovoz, ovly*

Mluvíci češtiny se v užívání a hodnocení jevů OC rozcházejí podle místa původu, věku, povolání, letory aj. Pro někoho jsou výše uvedené tvary jako *bychom, lidmi* slohově omezené, příliš knižní, znejí „papřově“. Jejich OC protějšky jsou na většině území obvyklé, jsou živé a přirozené; jsou ale někdy mylně odsuzovány jako „nesprávné“, popř. jako by byly omezené na určité nářečí. Užití některých tvarů může někomu znít jako příliš ležerní, nebalé, nebo zas jako násilné, chtěné, vyumělkované, až neupřímné. Kolize zvyklostí někdy působí, že se mluvíci soustřeďuje víc na formu sdělení než na jeho obsah. Mnohá jazyková úpomnost a myšlenková nevytříbenost padá na vrub snaze o bezchybné spisovné vyjádřování.

Dosud jsou však v naší společnosti živé pozůstatky starších koncepcí, které reflektovaly dřívější stav rozvrstvení národního jazyka, členily ho na spisovnou normu a místní nářečí. Nářečí však v Čechách ustoupila, a to hlavně před OC, zdaleka ne tolik před spisovnou normou. Rozvrstvení češtiny postupně přešlo od členění územního k funkčnímu. Dialekty a interdialekty už existují jen v omezené míře. V Čechách a na většině Vysočiny už najdeme jen jejich děti, ustupující pozůstatky. Typický mluvčí ví, že se OC neuvívá na celém území, ale existence daleko menších moravských úvarů nemá velký vliv v mluvě uvnitř Čech. Není tu motivace přitomná na Moravě a ve Slezsku, kde je běžná mluva místně daleko rozmanitější. Mluvíci tam snadněji opouštějí lokální nespisovný úzus, protože si jsou vědomi jeho menšinové povahy (počet mluvčích OC ve vztahu ke všem jiným úvarům lze zhruba odhadovat jako 3:2). V něčem má část Moravy blíž ke spisovné normě (*vedl, dobřeho, dobří, dobrych* aj.), ale mnohde se i na Moravě říká *lidma, bysmě/bysmě, velkéj* aj. Hodně je na Moravě rozšířené např. od OC odlišné *su, chcu, abych mohl* (moravská asimilace znělosti je ovšem záležitostí ortografie).

¹ Redakční poznámka: ČL v ní publikoval dvě odlišné recenze: Fr. Čermák, *Jak Češi mluví (další měně už přišel)*, ČL 43, 1992-93, 177-179; Fr. Današ, *Čeština bez příkras* a čeština v plné kraše, ČL 43, 1992-93, 180-183.

Do úplně jiné roviny než tvary OČ patří rozmanité příklady vyjadřování neumělého, módního, nekulturního, popř. chybného, jako je *to o tom, že místo jde o to, že*, podobně *ten patří k jednomu z nejpřednějších* aj. Tady lze vidět poklesle vyjadřování, nízkou kulturu řeči nebo nedostatek vnitřnosti k úrovni jazykového chování. Zčásti jde o neumělého snahu po spisovnosti (s chybami jako *člověk, jenž jsem viděl...*, *bylo tam příliš lidí*), popř. o tvary hyperkorektní (*děšmi*, slycháme-li dnes v televizi *demonstranté*, budou brzo i *ministradech*, např. z angličtiny: zanedbává se rozdíl mezi *průplav* a *průliv*, *večer* a *noc* ap., a máme *piňulky* tvaru *démantu* (místo *kosovčivorce*). Je ale naprosto zavadějící, mylné směřovat takové poklesky s koncovkami OČ. Ty mají svou funkci, své slohové uplatnění, ale hyperkorekce a jiné poklesky žádnou funkční platnost nemají, není proč je tolerovat v jakémkoli kontextu.

Do diskusí v tisku občas ještě proniknou staré pověry o tom, že jen spisovná čeština má lexikální bohatství potřebné pro různé vrstvy sdělování. Kdo se o výzkum běžné mluvy zajímá, ten však ví, že se v OČ vyjadřování užívají nejrůznější česká slova kromě vyslovené knihy. Vždyť např. i vědecké termíny běžně mluví koncovky OČ (příklady jako *s téma chetitskejma textama* se uváděly už v diskusí ve *Slově a slovesnosti* 1962-63). V zásobě rčení a frazémů OČ nepokulháva za češtinou spisovnou, spíš je tomu naopak, viz *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (1983-94).

Obavy ze „snahy povýšit OČ na kulturní jazyk“ jsou argumentací už dávno vycíhlou, a snižovat se k ní svědčí o sniženém prahu citlivosti k mateřštině. Jde naopak o úsilí přispět k obouhacení spisovné češtiny z naležitých, vlastních českých zdrojů v těch bodech, ve kterých dnes není uzpůsobena k plnění všech sdělovacích funkcí. Liší se totiž od spisovných norem jiných jazyků v tom, do jakého stupně je omezena na promluvy čtené nebo oficiální.

K bohatému rozčlenění a multikulturalnosti dnešního života patří i členité rozvrstvení naší kultury, a to i kultury řeči. Vývoj dospěl k velké různosti komunikačních situací, pro kterou jsou určující tři dimenze: (a) vyjadřování psané a mluvené, (b) oficiální a běžné, (c) veřejné a soukromé.

Situace češtiny je s p e c i f i c k á v tom, že se často v neoficiálním hovoru užívá řada tvarů ne (úplně) spisovných. I v hovoru veřejném (v TV aj.) někdy mluví přestane věnovat pozornost formě projevu a přechází spontánně, zaujat obsahem, ke k o l i s á n í mezi jevy přisné spisovnými a jinými. Může se snažit, aby jeho hovor neztratil na působnosti svou strojností, ale to neznamená, že by hovor tak nebo

onak příznakově stylizoval. I ti, kdo nepocítují vždycky užiti vylučně spisovných tvarů jako něco „vymělkovaného“, „koženého“, „papírového“, se můžou vyhýbat takovým tvarům proto, že by tak zněly pro velkou část posluchačů. Užívání tvarů s knižním nádechem v kontextech mimo knižní styl totiž citlivý mluvčí může počítovat jako poněkud nepatřičné.

Pásmo slohového rozlišení češtiny je příliš široké, ale spisovná norma a OČ se po celou dobu od národního obrození sblížují. Tehdy bylo za spisovné uznáno (jako vylučné) tvaroslovi humanistické češtiny, zejm. Kralické bible, ačkoli po řadu desetiletí předtím tvary OČ měly i spisovnou platnost. Normu tímto „jazykovým inženýrstvím“ uměle vytvořenou bylo pak nutné hájit, což přerostlo do nevhodného brusčství, sešňerování spisovné normy. Dnes vývoj češtiny směřuje ke stavu, jaký je ve francouzštině a jinde.

Hlavní otázkou ovšem je, zda a jak může škola přispět, (a) aby se mluvčí zbavili nejistoty, jestli ty nebo ony tvary jsou vhodné pro určitou situaci,

(b) aby se čeština stala předmětem živým. L á k a v ý m . pro žáky a studenty zajímavějším, než je dnes.

K reálným možnostem jistě patří tyto dva body:

(i) Není zapotřebí OČ učit, je to přece vlastní mateřština dětí na velké části území. Jde o změnu postoje: orientovat žáky proti zásadám (i podvědomým), podle kterých je „spisovnější“, co doma neřkají. Není proč vyhýbat se tvarům jako *řící, můžou, děkuju, bodnul, souvisejí, polívka, mňá, děj mě to, beže mě, bez třech, radys byl*, už uznaných za spisovné, podobně jako *oni sází* (ačkoli to byl tvar na většině území hyperkorektní, chybný), stejně *ho, něj* (u životných, neživotných i pro střední rod); spisovná povaha tvarů *nevsem, voj, plátninek* ap. je známá odedávna. Protějšky jako *řící, méně, jej* nemají žádný vyšší stupeň spisovnosti, ale aspoň zčásti se postupně omezují na knižní vyjadřování.

(ii) Písenný projev ovšem musí ve škole být stylizován spisovně, zejména při zaměření na odborné nebo oficiální vyjadřování. Ale jazyk primárně slouží k p ř í m é, mluvené komunikaci; komunikace prostřednictvím psaného textu je sekundární. Tam, kde jde o styl běžného hovoru, budme tolerantní vůči tvarům pro kontext vhodným – např. napiše-li dítě ve slohové práci v dopise *měti byste dát pozor, aby to nikdy nepopletl* nebo ve vyprávění *měti polívku s nudlema*, není proč ho opravovat; srov., co dnes už řkají metodické knihy – M. Čechová a V. Sýblík: *Čeština a její vyučování*, Praha 1998, zejm. s. 7-8.

F u n k c e n í princip znamená při důsledném uplatnění přechod od pozůstatků brusčského „musíš – nesmíš“ k vysvětlování jazykově

situace. Nevycházejme z předsudků a zbožných přání, ale z této situace, informujme o ní a podporujme užívání tvarů podle slohové hodnoty, aby plnily svou sdělnou funkci. Opravovat je ovšem třeba pomůškami logiky, stylističtí nedostatků, skutečné gramatické (zejména hyperkorektní) chyby. Ale místo vyžadování jevů více méně knižních i v kontextech styků jiných myslíme na přechodné pásmo mezi tvary plně spisovnými a nespisovnými. Necedíme přirozeně projevy, které mají hlavu a patu a otevírají osobnost mladého člověka skupině a společnosti. Není proč kárat děti v neoficiálních situacích za tvary OC, ani za jevy moravské; ty patří k základním projevům identity člověka a jejich omezení ho může urážet. Jak mají žáci mluvit předně, ve kterém se dozvídají, že nejsou akceptováni?

Je vhodné v y s v ě t l o v a t dětem v Čechách, že tvary OC se nehodí do oficiálního kontextu a že na většině Moravy se jich neužívá. Podobně na Moravě vysvětlujeme, že OC má jiné postavení než moravské interdialekty a nářečí, není projevem vulgárnosti nebo nekulturnosti, je to útvar většinou a centrální, zdaleka ne jen „pražský“, ve vztahu k dialektům pokládány za prestižní. Je pro češtinu specifický, má své historické kořeny a v neoficiální komunikaci své vhodné uplatnění. Je třeba osvětlovat různé aspekty řečového chování, co nejčastěji organizovat cvičení v d i s k u s í c h, s důrazem na volbu prostředků příměření funkci, situaci a stylu promluvy, ne na přísnou spisovnost.

Problémy rozsahu slovní zásoby mluvčího, různých typů nedbalosti atd. jsou v nejrůznějších jazycích. Mezery ve spisovné normě a rozšíření nespisovných jevů v hovoru jsou ale pro češtinu specifické. Zřetel k tomu ovšem těžko můžeme hledat v obecných studii pedagogů, ale pro češtináře je to otáčka zásadní. Přesněme přeceňovat seznamy výjimek a složitých pravidel, nepovažujeme je (např. ani při přijímacích zkouškách na gymnázia aj.) za nutné minimum, po jehož zvládnutí se teprv má věnovat pozornost hlubším problémům.

Přejme se ale především, zda a do jaké míry říkáme dětem o češtině p r a v d u. Jak dalece je skutečně informujeme. Nelze čekat, že děti (naotož studentů) uznají za pravdivé, dovědí-li se ve škole, že mluví „španěle“, že se musí učit mluvit „správně“, spisovně. Takové přeučování, pokud k němu ještě dochází, může spíš vyvolávat frustraci. Může v zátech vyvolávat nejistotu, popř. i pocity blízké méněcennosti, a hlavně otázku, jak dalece slyší češtinu ve slohovém rozvrstvení bohatší, než by odpovídalo přímočarému požadavku spisovnosti. I od vynikajících osobností často slyší OC tvary, a to i v širokém uměleckém uplatnění, od Voskovce a Wericha a populární hudby až k dramatu, próze i poezii.

Těžko by děti mohly uvěřit, že „se neříká“ *byli bysme dobrý spartani, přivedl, malý města, ženama*, ale že se říká jen *byli bychom dobří atd.* Mnoho nadaných dětí by při takovém přístupu mohlo zřítelci zájem o češtinu jako předmět, nebo o aktivní přístup k jazyku, silitly by zábrany v komunikaci a v tvořivém psaní. Je dobře, že se dnes už, jak jsme připomenuli, v metodických knihách uvádí potřeba přistupovat k jazyku jako k diferencované struktuře s funkčním rozlišením, nanastě je určitá jazyková v o l n o s t. Vždyt výuka potřebuje podporovat tvořivost a vsiřčené ovzduší.

K větší p ř í l a ž l i v o s t i češtiny jako předmětu, jak mnozí učitelé vědi, přispívá, vyzýváme-li žáky a studenty, aby hledali a oveřovali zajímavé p o z n a t k y o tom, jak se v různých krajích mluví, jaké je slohové odlišením mezi různými druhy sdělování ústního i písemného atp. Ty (zvlášť gymnazisty), které obor českého jazyka zaujme, je možné upozorňovat, že a jak můžou p ř í s p ě t i k širšímu a hlubšímu poznání užití jednotlivých tvarů. Lákavá téma a najdeme v porovnávání jevů z přechodného pásma jejich četnosti v projevech určitého stylu, vzájemné kombinovatelnosti jevů z různých vrstev, popř. i jejich uplatnění v beletrii, v dramatech apod.). Studenti můžou zjišťovat, nakolik se v jejich okolí užívají jednotlivé tvary, např.:

jak často slyší spojení jako *ty města byly, ty šetnata...?*

je stejně časté *vejsitava* jako *vejet, sejna, streje* atd.?

jak se liší užívání protického v - u různých slov (*von, voko, i vodchazer, vodesítar* atd.)?

je v jejich rodině, mezi spolužáky apod. *byssem, abyssem* stejně běžné jako *bysme, abysme*?

Výsledky je možné i p u b l i k o v a t. Můžeme nabídnout i pohled do souboru promluv zachycených v nedávno otevřeném Pražském mluveném korpusu, který je (podobně jako základní soubor psaných textů z Českého národního korpusu, SYN2000) přístupný na adrese <http://uenc.fh.cuni.cz>.

S h r n u t o : Ide o zvýšení zájmu o češtinu jako předmět; výuka a přístup učitelů by neměly vzbuzovat pocity nejistoty, strachu, a tedy odporu proti vmucenému, ale měly by (a můžou) daleko víc než dnes vyvolávat aktivní zaujetí. Na řečové návyky lze působit tak, aby se spisovná čeština v co nejkratší době vyrovnala s handicapem, který si nese z doby, kdy byl její osud ohrožen.